

Η ΔΙΑΘΗΚΗ ΤΟΥ ΚΟΡΝΑΡΟΥ ΚΑΙ Ο ΠΟΙΗΤΗΣ ΤΟΥ ΕΡΩΤΟΚΡΙΤΟΥ

Στὴν πρόσφατη πολὺ εὐσυνείδητη δημοσίευση τῆς διαθήκης τοῦ Ἀνδρέα Κορνάρου (Κρητ. Χρον. Θ', 1955, σ. 379 ἔξ.) ὁ κ. Στέργιος Σπανάκης ὑποστηρίζει ὅτι ὁ ποιητὴς Βιτζέντζος Κορνάρος ἀνήκει πιθανῶς στὴν ὁμώνυμη βενετοκρητικὴ οἰκογένεια καὶ ταυτίζεται μὲ τὸν ἀδελφὸ τοῦ Ἀνδρέα Βιτζέντζο, ποὺ μνημονεύεται συχνὰ στὴ διαθήκη ὡς κληρονόμος καὶ ἐκτελεστής. Ἡ θέση τοῦ κ. Σπανάκη στρέφει τὴν ἔρευνα πρὸς παλιὲς ἀπόψεις, ποὺ ὡς τώρα ὅλοι τὶς ἐθεωροῦσαν ὀριστικὰ ξεπερασμένες. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Ξανθουδίδης (Ἐρωτόκριτος, σ. LXVIII) ἀρνήθηκε σχεδὸν κατηγορηματικὰ ὅτι ὁ ποιητὴς Βιτζέντζος Κορνάρος ἦταν μέλος τῆς ἀρχοντικῆς βενετοκρητικῆς οἰκογένειας.

Τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ κ. Σπανάκη εἶναι τὰ ἑξῆς: Ἡ οἰκογένεια τῶν Κορνάρων φαίνεται ἐξελληνισμένη στὰ ἦθη καὶ στὴ γλῶσσα. Τοῦτο ἀποδεικνύεται καὶ ἀπὸ τὴ διαθήκη: ὁ Ἀνδρέας Κορνάρος κατέχει τέλεια τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ φαίνεται ἀνεξίθρησκος, ἢ ἀκριβέστερα, φιλορθόδοξος. Ἡ οἰκονομικὴ ἀνεξαρτησία τῆς οἰκογένειας ἔκανε δυνατὴ τὴν ἀπασχόληση μὲ πνευματικὲς ἐργασίες μεγάλης κλίμακας, ὅπως ὁ Ἐρωτόκριτος. Οἱ Κορνάροι ἦσαν μιὰ οἰκογένεια μὲ διανοητικὲς κλίσεις: ὁ ἴδιος ὁ Ἀνδρέας εἶναι ἱστορικὸς καὶ ποιητὴς. Ἐνας πρῶτος του ἐξάδελφος μνημονεύεται ὡς συγγραφέας λόγων. Ἡ ἐποχὴ, ποὺ γράφτηκε ὁ Ἐρωτόκριτος, συμπίπτει μὲ τὴν ἐποχὴ, κατὰ τὴν ὁποίαν ἔζησε ὁ ἀδελφὸς τοῦ Ἀνδρέα. Τέλος τὰ βιογραφικὰ στοιχεῖα, ποὺ ξέρομε γι' αὐτόν, συμπίπτουν μὲ τὰ στοιχεῖα, ποὺ μᾶς δίδει ὁ ποιητὴς τοῦ Ἐρωτοκρίτου στὸν ἐπίλογο τοῦ ἔργου.

Ὁ ἀδελφὸς τοῦ Ἀνδρέα πιθανώτατα γεννήθηκε στὴ Σητεία (μὲ τὴν ἔννοια τῆς περιοχῆς) καὶ ἀργότερα ἐγκαταστάθηκε στὸ Κάστρο. Αὐτὸ προκύπτει ἀπὸ τὰ ἑξῆς: Στὴ Σητεία καὶ συγκεκριμένα στὸ Πισκοκέφαλο εἶναι θαμμένος ὁ πατέρας καὶ ὁ πάππος τοῦ Ἀνδρέα καὶ τοῦ Βιτζέντζου. Σ' ἓνα ἄλλο χωριὸ τῆς Σητείας, τὸ Παρασπόρι, εἶναι θαμμένος ἓνας ἀδελφὸς τοῦ πατέρα των (Διαθήκη, σ. 394). Τὰ πρόσωπα αὐτὰ ἀνήκουν στὴν 9ῃ γενεὰ τοῦ γενεαλογικοῦ δένδρου τῶν Κορνάρων. Ὁ Ἀνδρέας Κορνάρος καὶ οἱ ἀδελφοί του (ἢ 10ῃ γενεὰ) βρίσκονται ἐγκαταστημένοι στὸ Κάστρο: *qui nella città di Candia dove al presente habitiamo*, γράφει ὁ Ἀνδρέας (αὐτ. σ. 409). Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ὡς τὴν 9ῃ γενεὰ ἡ οἰκογένεια ἦταν ἐγκαταστημένη στὴ

Σητεία, στις τιμαριωτικές βίλλες¹, και ότι η 10η γενεά, στην όποια ανήκει ο Ἀνδρέας και ο Βιτζέντζος, γεννήθηκε και μεγάλωσε στη Σητεία και μετοίκησε, πρώτη, στο Χάνδακα (αὐτ. σ. 459, σημ. 25). Ὁ ἀδελφὸς τοῦ Ἀνδρέα βρίσκεται παντρεμένος στο Κάστρο στὰ 1611. Τὰ ἀντίστοιχα σημεῖα τοῦ ἐπιλόγου τοῦ Ἐρωτοκρίτου εἶναι :

Στὴ Στείαν ἐγεννήθηκε, στὴ Στείαν ἀνεθρόφη...

Στὸ Κάστρο ἐπαντρεύτηκε...

Ὁ κ. Σπανάκης (αὐτ. σ. 385) ὑποθέτει ὅτι ἡ ἐγκατάστασή του στο Κάστρο συμπίπτει μὲ τὸν ἐκεῖ γάμο του.

Ὅπως ἀναφέρει ὁ κ. Σπανάκης (αὐτ. σ. 380, σημ. 4, σελ. 386, σημ. 25), ὁ Α. Ν. Γιάνναρης ἐτοίμαζε ἕκδοση τῆς διαθήκης τοῦ Ἀνδρέα Κορνάρου και ἤξερε τὸ Βιτζέντζο Κορνάρο, πὸ μνημονεύεται σ' αὐτή, (Περὶ Ἐρωτοκρίτου, σελ. 26 - 7, σημ. 2 - 3). Τὸν ἀναφέρει ὡς «Βιτζέντζον Γιακουμῆ Κορνάρον ἀδελφὸν Ἀνδρέου Κορνάρου, τοῦ συγγράψαντος δίτομον ἱστορίαν τῆς Κρήτης», ἀλλὰ δὲν τὸν συμπεριλαμβάνει στοὺς πιθανοὺς ποιητὲς τοῦ Ἐρωτοκρίτου, γιατί, κατὰ τὴ γνώμη του, ἡ ἐποχὴ γύρω στὰ 1600 (δηλ. ἡ ἐποχὴ τῆς διαθήκης) ἦταν «γλωσσικῶς και ἱστορικῶς ἀσυμβίβαστος πρὸς τὸν χαρακτῆρα τοῦ Ἐρωτοκρίτου». Τὴ φιλολογικὴ γλῶσσα τοῦ 1600 τὴν ἐθεωροῦσε ὁ Γιάνναρης «λίαν διεφθαρμένην και φραγκίζουσαν» και τὴν ἐσωτερικὴ και πολιτικὴ κατάσταση τῆς Κρήτης τὸν ἴδιο καιρὸ «ἄγαν τρικυμιώδη και κρίσιμον». Χαρακτηριστικὸς εἶναι ὁ πίνακας τῶν «τρικυμιωδῶν» γεγονότων τοῦ ΙΖ' αἰῶνα, πὸ κατὰ τὸ Γιάνναρη δὲν ἐπιτρέπουν νὰ χρονολογηθῆ ὁ Ἐρωτόκριτος σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ. 1602 : Ληστεία ἐν Καινουρίῳ και Πριωτίσση... 1604 : καθίσεις τοῦ ἐδάφους τῆς νήσου κ.λ. (αὐτ. σελ. 17). Οἱ γνώμες αὐτὲς δὲν ἄφησαν τὸ Γιάνναρη νὰ προσέξῃ μεθοδικώτερα τὸ Βιτζέντζο Κορνάρο τῆς διαθήκης.

Ἀκόμη ὁ Γιάνναρης διαβάζοντας, ὅπως φαίνεται, πρόχειρα τὸ κείμενο, εἶχε συμπράνει ὅτι ὁ Ἀνδρέας και ὁ Βιτζέντζος γεννήθηκαν και «συγκατεβίωσαν ἐν Ἡρακλείῳ» και ὅτι «ὁ Ἀνδρέας Κορνάρος κατὰ φυσικὸν δὲ λόγον και ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ Βιτζέντζος, διατρίβων ἀεὶ ἐν Ἡρακλείῳ, καίτοι ἐμπειρότατος ὢν τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων, ἐχοῖτο μητρικῆ γλώσση τῆ ἰταλικῆ». Τὸ συμπέρασμα αὐτὸ τὸ ἐξάγει ἀπὸ τὴν ἰταλικὴ γλῶσσα τῆς διαθήκης. Ἔτσι ὁ Γιάνναρης ταύτισε τελικὰ τὸν ποιητὴ πρὸς ἓνα ἄλλο Βιτζέντζο Κορνάρο τῆς ἴδιας οἰκογένειας, πὸ εἶχε ζήσει πολὺ παλαιότερα, στο τέλος τοῦ ΙΕ' αἰ.

Ὁ Στέφανος Ξανθουδίδης (Ἐρωτόκριτος, σ. LXIII ἐξ.) ἀρνήθηκε

¹) Λεῖψανα μιᾶς βίλλας σώζονται στὸν Πετρᾶ «τὸ σπίτι τῶν Κορνάρων», και μιᾶς ἄλλης στὴ Ζοῦ, χωρὶ πὸ τὸ ἀναφέρει και ἡ Διαθήκη.

ὄχι μόνο τὴν ταύτιση αὐτῆ, παρὰ γενικώτερα κάθε σχέση τοῦ ποιητῆ Βιτζέντζου Κορνάρου μὲ τὴ βενετοκρατικὴ οἰκογένεια τῶν Κορνάρων. Τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Ξανθουδίδη ἦσαν τὰ ἑξῆς. Οἱ εὐγενεῖς Κορνάροι «οὐδαμῶς εἶχον ἀφομοιωθῆ πρὸς τὸ ἐγχώριον στοιχεῖον, οὐδὲ ἐξελληνισθῆ... ἀλλὰ τοῦναντίον εἶχον ἀπ' ἀρχῆς καὶ διετήρησαν μέχρι τέλους ἐνετικώτατα τὰ φρονήματα». Ὁ τίτλος «εὐγενέστατος», ποὺ συνοδεύει τὸ ὄνομα τοῦ Κορνάρου στὶς ἔντυπες ἐκδόσεις μπορεῖ νὰ δῆλωνε τὴν «κρητικὴ εὐγένεια», καὶ ὄχι ἀναγκαστικὰ τὴ «βενετικὴ». Δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶναι ἀπλῆ διακοσμητικὴ προσθήκη τοῦ ἐκδότη. Τὸ βενετικὸ ὄνομα τοῦ ποιητῆ δὲν ὑποδηλώνει ἀναγκαστικὰ βενετικὴ καταγωγή, γιατί πολλοὶ «γνησιώτατοι Κρητες ὀρθόδοξοι» εἶχαν βενετικὰ ὀνόματα, ὅπως: ὁ Μαρίνος Τζάνε Μπουνιαλῆς, ὁ Μαρίνος Φαλιέρος, ὁ Ἀλοΐσιος Γραδόνικος (ὁ ἐκδότης τῆς Ἐρωφίλης), ὁ Ἰωσήφ Τζέν, ὁ Λαυρέντιος Τσαγκαρόλας, ὁ Φραγκῖσκος Πόρτιος.

Ἡ γνώμη τοῦ Ξανθουδίδη γιὰ τὰ βενετικὰ φρονήματα τῶν Κορνάρων (σελ. L XV, πβ. καὶ L II) βασίζεται σὲ παρατηρήσεις τοῦ Ν. Πολίτη (Λαογραφία, Α', σ. 44 - 5). Ὁ Ν. Πολίτης, ἀμφισβητώντας τὴν ταύτιση τοῦ ποιητῆ μὲ τὸ Βιτζέντζο Κορνάρο τοῦ 1500, καὶ βασιζόμενος σὲ σχετικὲς μελέτες τοῦ Horf, ὑποστήριξε ὅτι οἱ Κορνάροι τῆς Καρπάθου² (στοὺς ὁποίους ἀνήκε ὁ Βιτζέντζος τοῦ Γιάνναρη) ἦσαν γνήσιοι Βενετοί. Τὸ ἴδιο ἦσαν καὶ οἱ Κορνάροι τῆς Κρήτης, λέγει ὁ Ν. Πολίτης. Κορνάροι πῆραν τὸ μέρος τῆς βενετικῆς ἐξουσίας στὴν ἐπανάσταση τοῦ Σήφη Βλαστοῦ στὰ 1458 - 1460. Ἐνας Κορνάρος (ὁ συντάκτης τῆς διαθήκης) ἔγραψε ἱστορία τῆς Κρήτης ἰταλικά. Τὸ κύρος τῶν ἐπιχειρημάτων αὐτῶν δὲν εἶναι ἀκλόνητο. Ἡ Κάρπαθος κυριεύθηκε ἀπὸ τοὺς Τούρκους τὸ 1538. Καὶ ἂν ἀκόμη οἱ Κορνάροι τῆς Καρπάθου δὲν εἶχαν ἐξελληνισθῆ—πραῖμα ποὺ εἶναι ἀμφίβολο—αὐτὸ δὲ θὰ μᾶς ἐδίδασκε τίποτε γιὰ τοὺς Κορνάρους τῆς Κρήτης ἕνα αἰῶνα ἀργότερα. Οὔτε ἡ συμμετοχὴ τῶν Κορνάρων στὴν καταστολὴ τῆς ἀνταρσίας τοῦ Σήφη Βλαστοῦ εἶναι ἀρκετὴ γιὰ νὰ δεχθοῦμε ὅτι οἱ Κορνάροι τῆς Κρήτης δὲν ἦσαν ἐξελληνισμένοι, ἀφοῦ καὶ ἡ ἑλληνικὴ οἰκογένεια τῶν Καλλεργῶν βρισκόταν καὶ τότε καὶ ἄλλοτε μὲ τὸ μέρος τῆς Βενετίας (Ξανθουδίδης, ἡ Ἐνετοκρατία ἐν Κρήτη, σ. 114).

Τὰ φιλοβενετικὰ αἰσθήματα τῶν Κορνάρων εἶναι πιθανὰ καὶ ἐπαληθεύονται ἀπὸ τὴ διαθήκη τοῦ Ἀνδρέα, ποὺ ὀρίζει νὰ γίνωνται λειτουργίες γιὰ τὴ διατήρηση τῆς βενετικῆς ἐξουσίας στὴν Κρήτη. Ἀλλὰ τὰ αἰσθήματα αὐτὰ—καθόλου παράξενα σὲ μιὰ τιμαριωτικὴ οἰ-

²) Πβλ. Μ. Μανούσακα, Ἡ ἀλληλογραφία τῶν Γρηγοροπούλων, Ἐπ. Μεσαιων. Ἀρχεῖου Γ' 1957 σ. 168, σημ. 1.

κογένεια, πὸν τὰ προνόμιά της τὰ ἐξασφάλιζε τὸ βενετικὸ κράτος—δὲ σημαίνουν ὅτι οἱ Κορνάροι τῆς Κρήτης ἦσαν περισσότερο Βενετοὶ ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους Βενετοὺς τοῦ νησιοῦ. Ὡς πρὸς τὸ ἐπιχείρημα ὅτι ὁ Ἀνδρέας Κορνάρος ἔγραψε ἰταλικά ἀρκεῖ νὰ θυμηθοῦμε ὅτι ὁ ἴδιος ἔγραψε κατὰ τὴ ρητὴ μαρτυρία τοῦ Λάνδου καὶ ἑλληνικά, καὶ ὅτι Ἑλληνες ὅπως ὁ ποιητὴς Πάνδημος ἀπὸ τὸ Ρέθυμνο καὶ ὁ πατριάρχης Μελέτιος Πηγᾶς χρησιμοποίησαν τὴν ἰταλικὴ γλῶσσα.

Ὁ τίτλος τοῦ «εὐγενέστατου» μπορούσε πραγματικὰ νὰ δηλώνῃ τὴν «κρητικὴ εὐγένεια». Ἡ γνώμη ὅμως τοῦ Ξανθουδίδη, ὅτι ὁ τίτλος «ἠδύνατο νὰ τεθῆ καὶ οὐδεμιᾶς εὐγενείας ὑπαρχούσης» δὲν ἔχει ἀπόλυτο κῦρος. Ἀπὸ τὰ τρία πρόσωπα, πὸν ἀναφέρει, (σ. LXVI) γιὰ νὰ ὑποστηρίξῃ τὴν ἀποψὴ του, τὰ δύο, ὁ ποιητὴς Γεώργιος Χορτάτζης καὶ ὁ Ἰωάννης Μούρμουρης, εἶχαν πραγματικὰ τὴν «κρητικὴ εὐγένεια». Οἱ Χορτάτζηδες συμπεριλαμβάνονται στοὺς *nobili Cretensi* τοῦ Ρεθύμνου κατὰ τὸν κατάλογο τοῦ χρονικοῦ Τρίναν (Μανούσακας Κρητικὰ Χρονικά, Γ' σ. 56), καὶ τὸν Μόρμουρη τὸν ἀναφέρει ὡς *nobile Cretense* ὁ ἴδιος χρονογράφος (Ξανθουδίδης, Ἡ Ἑνετοκρατία, σ. 148). Στοὺς καταλόγους Τρίναν οἱ κλάδοι τῶν Κορνάρων περιλαμβάνονται καὶ στοὺς *nobili Veneti* καὶ στοὺς *nobili Cretensi* καὶ τῶν τεσσάρων πόλεων καὶ ὡς προέλευση τῶν *nobili Cretensi* Κορνάρων σημειώνεται *da nobili Veneti*, πὸν δείχνει ἔκπτωση τοῦ κλάδου ἀπὸ τὴν ἀνώτερη εὐγένεια σὴν κατώτερη. Σύμφωνα μ' αὐτὰ σὴν πρώτη ἔκδοση τοῦ Ἐρωτόκριτου τὸ «εὐγενέστατος» μπορεῖ βέβαια νὰ εἶναι αὐθαίρετη προσθήκη τοῦ ἐκδότη, ὅπως λέγει ὁ Ξανθουδίδης, μπορεῖ ὅμως καὶ νὰ ἔφθασε ὡς τὰ χρόνια ἐκεῖνα ἀπὸ παράδοση καὶ νὰ ἐσήμαινε πραγματικὰ μιὰ ἀπὸ τὶς δύο εὐγένειες.

Σχετικὰ μὲ τὰ παραδείγματα, πὸν ἀναφέρει ὁ Ξανθουδίδης γιὰ ν' ἀποδείξῃ τὴν τρίτη ἀποψὴ του, ὅτι βενετικὸ ἐπώνυμο δὲ σημαίνει βενετικὴ καταγωγὴ καὶ ὅτι «πολλοὶ γνησιώτατοι Κρητὲς ὀρθόδοξοι» εἶχαν βενετικὰ ὀνόματα, ἅς παρατηρηθῆ ὅτι ὁ Ν. Τωμαδάκης ὑποστηρίζει τὴν κοινὴ καταγωγὴ τῶν *nobili Veneti* καὶ *nobili Cretensi* Ζανε τοῦ Ρεθύμνου (Κρητ. Χρον. Α', σ. 131). Ἀπὸ ἐξελληνισμένη οἰκογένεια βενετικῆς καταγωγῆς θεωρεῖ ὁ Μ. Μανούσακας τὸν Ἀλοῖσιο Γραδενίγο (Ἐπετ. Μεσαιων. Ἀρχείου, Ε', 1955, σ. 102 καὶ σημ. 3). Οἱ Τσαγκαρόλες κτίτορες τῆς μονῆς τῆς Ἀγίας Τριάδας τῶν Χανιῶν, ἄν καὶ ὀρθόδοξοι, κατάγονται ἐπίσης πιθανώτατα ἀπὸ Βενετοὺς εὐγενεῖς ἐξελληνισμένους³. Γενικά, νομίζω, δὲν μπορεῖ ν' ἀρνηθῆ κανεὶς ὅτι κάποια

³) Οἱ Τσαγκαρόλες τῆς Ἀγ. Τριάδος μποροῦν νὰ εἶναι *nobili Cretensi* ἀπὸ ξεπεσμένους *nobili Veneti*, ὅπως σημειώνει ὁ κατάλογος τοῦ χρονικοῦ

σχέση, ὑπάρχει ἀνάμεσα στὸ οἰκογενειακὸ ἐπίθετο καὶ στὴν καταγωγή.

Ὁ Ξανθουδίδης (Χριστιανικὴ Κρήτη, Α' σ. 375 - 7) εἶχεν ὑποστηρίξει ὅτι ἀπὸ τοὺς Κρητικούς, ποὺ σήμερα ἔχουν βενετικὰ ἐπώνυμα, Κορνάρος, Μπαρμπαρίγος, Σεργέδος, Βενιέρης «οὐδεὶς ἢ ἐλάχιστοι κατάγονται ἐξ Ἑνετῶν». Τὰ ἴδια πιστεύει ὁ Ξανθουδίδης καὶ γιὰ τοὺς ὀρθόδοξους Κρητικούς μὲ βενετικὰ ὀνόματα, ποὺ ζοῦσαν στὰ χρόνια τῆς βενετοκρατίας. Ὅλοι αὐτοὶ κατὰ τὸν Ξανθουδίδη εἶναι ἀπόγονοι Κρητικῶν δουλοπαροίκων, ποὺ πῆραν ὀνόματα Βενετῶν φεουδαρχῶν, ἢ ἀπόγονοι ἀνθρώπων βαπτισμένων ἀπὸ Βενετοὺς ἀναδόχους.

Οἱ ἀπόψεις αὐτὲς εἶναι ἀντίθετες πρὸς τὴ μαρτυρία προβλεπτῶν, ποὺ μᾶς πληροφοροῦν ὅτι πολλοὶ ἀπόγονοι Βενετῶν καὶ ὀλόκληροι κλάδοι ἀρχοντικῶν βενετικῶν οἰκογενειῶν εἶχαν ξεπέσει ἀπὸ τὴν εὐγένεια καὶ ἀφομοιωθῆ μὲ τὸν ἑλληνικὸ πληθυσμό. Ὁ Foscarini γράφει: *Molti delli proprii descendenti delli antichi nobili mutando rito si sono fatti greci... hanno del tutto perso la intelligenza et cognitione della lingua italiana* (Zinkeisen, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, 1856, IV, σ. 658, σημ. 2). Ζοῦν στὶς βίλλες (δηλ. στὰ χωριά) καὶ καλλιεργοῦν προσωπικὰ τοὺς ἀγρούς *non conservando altro che il cognome et il poco feudo che...li è rimasto* (αὐτ. σ. 659, σημ. 1). Ὁ Foscarini (αὐτ.) παραθέτει καὶ ὀνόματα ἐξελληνισμένων οἰκογενειῶν: Venieri, Contarini, Barbarighi, Morosini, Dandoli, Boni, Foscarini et d'ogni altra famiglia, in tutto greci.

Ἡ ἔκθεση Mocenigo χαρακτηρίζει τοὺς ξεπεσμένους ἀπὸ τὴν εὐγένεια Βενετοὺς ὡς «archontopuli», διακρίνοντάς τους ἀπὸ τοὺς «ἀρχοντορρωμαίους», ποὺ ἦσαν οἱ ἀπόγονοι τῆς «παλαιᾶς ἑλληνικῆς εὐγένειας» (οἱ δύο ὅροι σὲ ἄλλες πηγές φαίνονται συνώνυμοι). Ξέπεσαν λέει ὁ Mocenigo, ἢ γιὰτὶ ἦσαν νόθοι, ἢ γιὰ ἄλλους λόγους, ἔχασαν τὴν εὐγένεια, e sono passati anche nel stato de' contadini, δηλαδή κατάντησαν ἀκόμη καὶ χωρικοί. Ἡ ἔκθεση βεβαιώνει ὅτι ὅλοι αὐτοὶ ὑπηρετοῦν στὶς ordinanze καὶ εἶναι ἀπαλλαγμένοι ἀπὸ τὶς ἀγγαρεῖς καὶ τὴ γαλέρα. Αὐτὸ δείχνει ἐπίσημη ἀναγνώριση τοῦ ἰσχυρισμοῦ των καὶ ἐξηγεῖται μόνο ἂν δεχθοῦμε ὅτι οἱ πρόγονοὶ των ἦσαν πραγματικὰ εὐγενεῖς. (Σπανάκης, *Μνημεῖα*, I, σ. 14). Γιὰ τοὺς χωρικούς τῆς Κρήτης (contadini) γράφει ἡ ἴδια ἔκθεση: *gran parte pretendono di trarre l' origine dall' antica nobiltà greca et dalla Veneta ancora, dalle colonie* (αὐτ. σ. 27). Οἱ οἰκογένειες τῶν προνομιούχων χωρικῶν μὲ τὰ βενετικὰ ἐπώνυμα ἔμειναν

Trivan, Κρητ. Χρον., I", σελ. 53, ἢ καὶ nobili Veneti, ἀφοῦ ὠρισμένοι nobili Veneti ἦσαν ὀρθόδοξοι, ὅπως λέει ὁ Mocenigo, (*Μνημεῖα* I, σ. 13).

στήν Κρήτη καὶ ἕστερα ἀπὸ τὴν τουρκικὴ κατάκτηση καὶ διατηρήθηκαν ὡς τὶς μέρες μας. Ἡ νέα κυριαρχία δὲν τοὺς διέκρινε ἀπὸ τὸν ὑπόλοιπο πληθυσμὸ κ' ἔτσι δὲν ἄργησαν ν' ἀφομοιωθοῦν σὲ ὅλα μ' αὐτόν.

Ἡ ὑπόθεση τοῦ Ξανθουδίδη ὅτι οἱ δουλοπάροικοι ἔπαιρναν κάποτε τὸ ἐπώνυμο τοῦ κυρίου των δὲν ἐπαληθεύεται ἀπὸ τοὺς γνωστοὺς καταλόγους παροίκων, ὅπως οἱ κατάλογοι, ποὺ δημοσίευσεν ὁ Μέρτζιος (Κρητ. Χρον., Γ', σ. 275 ἐξ.). Ὡς πρὸς τὴν ἄποψη ὅτι τὰ βενετικά ἐπώνυμα διαδόθηκαν ἀπὸ βαφτίσια, ὅπου οἱ ἀνάδοχοι ἦσαν Βενετοί, παρατηρῶ ὅτι ἔτσι μόνο ὀνόματα μπορούσαν νὰ μεταδοθοῦν καὶ ὄχι ἐπώνυμα. Οὔτε καὶ μὲ τὰ πατρώνυμα μπορεῖ νὰ ἐξηγηθῆ ἱκανοποιητικὰ ἡ διάδοση τῶν βενετικῶν ἐπωνύμων στήν Κρήτη.

Φαίνεται ὅτι καὶ ὁ Ξανθουδίδης ἀργότερα πρόσεξε τὶς δυσκολίες αὐτὲς καὶ δέχθηκε (Ἡ Ἑνετοκρατία, σ. 127) ὡς αἰτία τῶν βενετικῶν ἐπωνύμων τῶν Κρητικῶν τὶς ἐπιγαμίες μεταξὺ τῶν δύο στοιχείων καὶ τὸν ξεπεσμὸν ὠρισμένων βενετικῶν οἰκογενειῶν. Ἄλλωστε καὶ στήν εἰσαγωγή τοῦ Ἑρωτοκρίτου (σ. LXXVI - LXXVII) μιλεῖ γιὰ γάμους μεταξὺ Βενετῶν καὶ Ἑλλήνων⁴.

Ἄν ὁμως παραδεχθοῦμε ὅτι τὰ ὀνόματα καὶ τὰ ἐπώνυμα δὲν εἶναι ἄσχετα πρὸς τὴν καταγωγή τῶν προσώπων, πῶς μπορούμε νὰ παραβλέψωμε ὅτι τὸ ὄνομα καὶ τὸ ἐπώνυμο τοῦ ποιητῆ τοῦ Ἑρωτοκρίτου συμπίπτουν μὲ τὸ ὄνομα καὶ τὸ ἐπώνυμο μιᾶς σειρᾶς μελῶν τῆς ἀρχοντικῆς οἰκογένειας τῶν Κορνάρων; Ἄς σημειωθῆ ὅτι τὸ ὄνομα Βιτζέντζος σπανιώτατα βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὴν οἰκογένεια αὐτή, ποὺ τὸ ἐπαναλάμβανε ἀπὸ προσήλωση στήν παράδοσή της μαζί μὲ μερικὰ ἄλλα ὀνόματα⁵.

Ἐνα ἀπὸ τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Ξανθουδίδη γιὰ τὴν ἄρνηση τῆς συγγένειας τοῦ ποιητῆ μὲ τοὺς εὐγενεῖς Κορνάρους ἦταν καὶ ἡ ὑπαρξη στὴ Σητεία τοῦ νοτάρου Βιτζέντζου Κορνάρου στὰ 1619 - 1636. Ἐπειδὴ τὰ συμβόλαιά του ἦσαν γραμμένα ἑλληνικά, ὁ Ξανθουδίδης συνεπέβαινε ὅτι ἦταν «πιθανώτατα» Ἕλληνας καὶ ὀρθόδοξος. Ἐχοντας ὁ Ξανθουδίδης ὑπ' ὄψη του τὸ Βιτζέντζο αὐτό, κάποιον παπᾶ Βικέντιο Κορνάρο, καὶ μιὰ περίπτωση γυναικείου ὀνόματος Βιτζέντζα, ὑποστήριξε ὅτι τὸ ὄνομα Βιτζέντζος ἦταν συνηθισμένο στὴ Σητεία, «φερόμενον ὑπὸ ἐγχωρίων Κρητῶν ὀρθοδόξων οὐδεμίαν βεβαίως ἐχόντων σχέσιν πρὸς τοὺς εὐγενεῖς Ἑνετούς», (Ἑρωτ. σ. LXXI). Ὡστόσο ὁ κ. Σπανάκης (Διαθ. σ. 384) ἔδειξε ὅτι ὁ νοτάρου Βιτζέντζος Κορνάρος,

⁴) Ἄλλοτε παραδεχόταν ὅτι «αἱ πρὸς τοὺς ἐπιχωρίους Κρητας ἐπιγαμίαι ἦσαν σπανιώταται», Χριστιανικὴ Κρήτη, Α', σελ. 376.

⁵) Γιὰ τὴ σπανιότητα τοῦ ὀνόματος βλ. ἐπιστολὴ τοῦ Κ. Μέρτζιου, «Καθημερινή», τῆς 27 - 7 - 55. Ἐνας Βιτζέντζος Μουζάκης μνημονεύεται σὲ ἔγγραφο Κρητ. Χρονικά, ΙΑ' 1957, σ. 47.

ἀδελφὸς τοῦ Σκιπίωνος Κορνάρου, ἀνήκει στὴν ἀρχοντικὴ οἰκογένεια τῶν Κορνάρων, καὶ βρίσκεται στὸ γενεολογικὸ δένδρο της. (Τὰ καθήκοντα τοῦ νοταρίου δὲν ἀποτελοῦσαν ἐπάγγελμα καὶ δὲν ἦσαν ἀσυμβίβαστα πρὸς τὴν ὑψηλὴ κοινωνικὴ θέση τοῦ προσώπου αὐτοῦ).⁶⁾

Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ὁ Ξανθουδίδης—τουλάχιστον σὲ ὠρισμένη φάση τῆς ἀπασχόλησής του μὲ τὸν Ἐρωτοκρίτο—δὲν φαίνεται νὰ εἶχε ἐντελῶς πεισθῆ γιὰ τὴν ὀρθότητα τοῦ ἀποκλεισμοῦ κάθε σχέσης ἀνάμεσα στὸν ποιητὴ καὶ στὴ βενετοκρητικὴ οἰκογένεια. Ἔτσι στίς σημειώσεις τοῦ Ἐρωτοκρίτου (Ἐρωτ. σ. 401 - 2) μιλώντας γιὰ τὴν ἐκλογὴ τῆς 25 Ἀπριλίου ὡς ἡμέρας τοῦ κονταροκτυπήματος λέει: «Ὁ ποιητὴς ἐξέλεξε σκοπίμως τὴν ἐπισημοτάτην πασῶν τῶν ἡμερῶν κατὰ τὴν ἐνετικὴν ἀντίληψιν». «Ἄν ὁ ποιητὴς δὲν ἦσθάνετο ἐν ἑαυτῷ ἐνετικὴν καταγωγὴν, τουλάχιστον ἢ περίπτωσις αὕτη δεικνύει ἐνετίζοντα φρονήματα». Τὴν ὑποθετικὴ συμπάθεια τοῦ ποιητῆ πρὸς τὴ Βενετία ὁ Ξανθουδίδης τὴ δικαιολογεῖ μὲ τὴ γνωστὴ ἀποψή του ὅτι ἓνα μέρος τοῦ Ἐρωτοκρίτου γράφτηκε στὸν πολιορκημένο Χάνδακα. Ὁ φόβος τῶν Τούρκων ἔφερε τοὺς Ἕλληνες κοντὰ στοὺς Βενετούς. Ὅπως καὶ νᾶναι ἀξίζει νὰ σημειωθῆ ὅτι ὁ Ξανθουδίδης στὸ σημεῖο αὐτὸ δὲν ἀποκλείει τὴν βενετικὴ καταγωγὴ τοῦ ποιητῆ.⁷⁾

Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Ξανθουδίδης (Ἐρωτ. σ. LXVIII - LXIX) ἀπέκλεισε ἀπὸ τοὺς πιθανοὺς ποιητὲς τοῦ Ἐρωτοκρίτου τὸ Βιτζέντζο Κορνάρο τοῦ ΙΕ' - ΙΣ' αἰῶνα (τοῦ Γιάνναρη), τὸ Βιτζέντζο Κορνάρο τοῦ 1561⁸⁾, τὸ νοτάριο Βιτζέντζο Κορνάρο, καὶ τὸν παπᾶ Βικέντιο Κορνάρο⁹⁾ καὶ κατέληξε στὸ Βιτζέντζο Κορνάρο τοῦ χαράγματος τοῦ 1677 στὸ ἐκκλησάκι τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου τοῦ Μόχλου.

⁶⁾ Ἀκόμη καὶ ὁ Βιτζέντζος τοῦ 1677 μπορεῖ νὰ εἶναι ἀπόγονός της. Ἀπὸ τὰ ἔγγραφα τοῦ Τουρκικοῦ Ἀρχείου Ἡρακλείου βγαίνει τὸ συμπέρασμα σύμφωνα μὲ ἰδιωτικὴ ἀνακοίνωση τοῦ κ. Ν. Σταυρινίδη, ὅτι τιμαριτοῦχοι «ἀρχοντες» βρίσκονται στὰ πρῶτα χρόνια τῆς τουρκικῆς κυριαρχίας ἀκόμη στὴν Κρήτη ἐλπίζοντας νὰ ἀναγνωρισθοῦν καὶ ἀπαιτώντας τὰ φεουδαλικά των δικαιώματα ἀπὸ τοὺς χωρικούς.

⁷⁾ Ἀλλὰ καὶ στὴν εἰσαγωγὴ γράφει: «ἂν ἡ καταγωγὴ του ἦτο ἐνετικὴ πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ταύτην ἀρχετὰ μεμακροσμένην» (σ. LXV). Καὶ «Ἕλληνας ἢ μακρόθεν ἐξ Ἐνετῶν καταγόμενος» (σ. LXXV). Ἀλλὰ μακρινὴ ἦταν ἡ καταγωγὴ ὅλων τῶν Βενετῶν τῆς Κρήτης.

⁸⁾ Τὸν Βιτζέντζο αὐτὸ δέχθηκαν ὡς ποιητὴ τοῦ Ἐρωτοκρίτου γιὰ ἓνα διάστημα ὁ Σάθας καὶ ὁ Ξανθουδίδης, (Ἐρωτ. σ. LXVIII) καὶ τελευταῖος ὁ Μέρτζιος. «Καθημερινή» τῆς 17 - 6 - 55. Βλ. τίς σωστὲς ἀντιπαρατηρήσεις τοῦ Ν. Τωμαδάκη στὴν ἴδια ἐφημερίδα κυρίως 18 - 6 - 55, 29 - 6 - 55, ἐπίσης τοῦ Λ. Πολίτη, «Καθημερινή» 22 - 6 - 55 καὶ ἄλλων.

⁹⁾ Ὁ Ἐμ. Κριαρᾶς, Κρητ. Χρον., Α', σ. 231, δὲν ἀποκλείει νὰ ἦταν ὁ ποιητὴς ὁ νοτάριος ἢ ὁ ἱερέας.

Συμφωνῶ ὅτι οἱ δύο πρῶτοι ἀπὸ τοὺς Βιτζέντζους αὐτοὺς ἀποκλείονται, ἕξ αἰτίας τῆς ἐποχῆς των, πὺ δὲν ταιριάζει μὲ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἐρωτοκρίτου. Τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Ξανθουδίδη εἶναι σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ἀκλόνητα, καὶ δὲν εἶναι μόνο «γλωσσικά», ὅπως ὑποστηρίζει ὁ G. Morgan ὁ μόνος, νομίζω, πὺ ἀμφισβήτησε τελευταῖα τὴν χρονολόγησιν τοῦ ἔργου στὸ ΙΖ' αἰῶνα (Κρητ. Χρον., Ζ', σ. 228). Ὁ νοτάριος ἀποκλείεται λόγῳ τῆς περιορισμένης μόρφωσής του, ἄσχετα ἀπὸ τὴν τεχνική, μικτὴ γλῶσσα τῶν συμβολαίων του πὺ ἴσως δὲν μπορούσε νὰ εἶναι διαφορετικὴ¹⁰. Ὁ παπᾶ Βικέντιος ἀποκλείεται ἐπίσης. Ὁ κρητικὸς κληρὸς στὰ χρόνια τῆς βενετοκρατίας ἦταν ἀμόρφωτος. Οἱ λίγοι μορφωμένοι κληρικοὶ καλλιεργοῦσαν τὴ λογία παράδοση. Κ' ἕνας ἱερωμένος δὲ θὰ μπορούσε νὰ εἶναι τόσο ἀπαλλαγμένος ἀπὸ ἀρχαϊστικὲς καὶ ἐποικοδομητικὲς τάσεις, ὅσο φαίνεται ὁ ποιητὴς τοῦ Ἐρωτοκρίτου. Ὅσο γιὰ τὸν Βιτζέντζο τοῦ 1677 παρατηρῶ ὅτι χρονολογικὰ εἶναι πολὺ χαμηλὰ γιὰ νὰ εἶναι ὁ ἴδιος πὺ στὰ 1635 εἶχε γράψει τὴ Θυσία καὶ λίγο ἀργότερα (ἢ λίγο πρὶν) τὸν Ἐρωτόκριτο. Εἶναι περίεργο πῶς ὁ Ξανθουδίδης δὲν ἀσχολήθηκε μὲ τὸν ἀδελφὸ τοῦ Ἀνδρέα Βιτζέντζο Κορνάρου.

Στὸ γενεαλογικὸ δένδρο τῶν Κορνάρων, πὺ δημοσιεύει ὁ κ. Σπανάκης (πίν. Ζ') σύμφωνα μὲ τὸν κώδικα Barbagο, ἀναφέρονται συνολικὰ ἕξι Βιτζέντζοι Κορνάροι¹¹. Ὁ Βιτζέντζος τοῦ ΙΕ' - ΙϚ' αἰ., ὁ Βιτζέντζος τοῦ συμβολαίου τοῦ 1561, ὁ ἀδελφὸς τοῦ Ἀνδρέα, ὁ νοτάριος (γιὸς πρωτεξαδέλφου τοῦ Ἀνδρέα) καὶ ἄλλοι δύο Βιτζέντζοι στὴν 11η σειρὰ τοῦ δένδρου, γιοὶ κι αὐτοὶ πρωτεξαδέλφων τοῦ Ἀνδρέα τῆς Διαθήκης. Ὁ κ. Σπανάκης δὲν ἀσχολεῖται μ' αὐτούς. Ὁ ἕνας εἶναι γιὸς τοῦ Giacomo, ἀνεψιὸς τοῦ Ἀνδρέα ἐκείνου, πὺ μνημονεύεται σὰν συγγραφέας λόγων, καὶ ἐγγονὸς τοῦ θαμμένου στὸ Παρασπόρι Φραγκίσκου Κορνάρου, θείου τοῦ Ἀνδρέα τῆς διαθήκης (Διαθ. σ. 394). Ὁ δεῦτερος Βιτζέντζος τῆς 11ης γενεᾶς εἶναι γιὸς ἄλλου Ἀνδρέα Κορνάρου, ἐγγονὸς τοῦ Βιτζέντζου τοῦ συμβολαίου τοῦ 1561 καὶ ἀδελφὸς

¹⁰) Ὁ Σάθας (βλ. Ἐρωτ. σ. LXIX) εἶχε βγάλει ἀπὸ τὰ συμβόλαια τοῦ νοτάριου Κορνάρου τὸ ἄδικο συμπέρασμα ὅτι «ἐψέλλιζε τὴν ἑλληνικὴν». Σημειῶνω ὅτι ἂν αὐτὸς ἦταν ὁ ποιητὴς, ἡ χρονολογία τοῦ θανάτου του στὸ γενεαλογικὸ δένδρο (1636), θὰ ἔκανε ἀναγκαστικὴ τὴν παραδοχὴ τῆς προτεραιότητος τοῦ Ἐρωτοκρίτου ἔναντι τῆς Θυσίας.

¹¹) Στὸ γενεαλογικὸ δένδρο πὺ δημοσιεύει ὁ Γιάνναρης, Περὶ Ἐρωτοκρίτου σ. 23, σημειῶνονται μόνο πέντε. Παραλείπεται ὁ νοτάριος. Γενικὰ τὸ δένδρο τοῦ Γιάνναρη παρουσιάζει ἐλλείψεις. Ὁρισμένα πρόσωπα παραλείπονται γιὰ νὰ χωρέσῃ, ὅπως φαίνεται, τὸ δένδρο στὴ σελίδα. Σύγχυση δημιουργεῖ καὶ ὁ ἑξελληνισμὸς ὠρισμένων ὀνομάτων ἀπὸ τὸ Γιάνναρη. Ἔτσι κάποια Modesta μεταβάλλεται σὲ Σεμνή!

τοῦ Zuanne Bernardo, πού ἀναφέρεται στὴ διαθήκη (αὐτ. σ. 409). Οἱ δύο Βιτζέντζοι, πού μεταξὺ των ἦσαν δεύτεροι ἐξάδελφοι, ἔζησαν κατὰ τὸ Γιάνναρη γύρω στὰ 1600¹². Ὁ Γιάνναρης (ἐνθ' ἄνωτ. 25 - 6) τοὺς ἀποκλείει, ὅπως καὶ τὸν ἀδελφὸ τοῦ Ἀνδρέα, μόνο γιατί ἡ ἐποχὴ των δὲν συμβιβάζεται κατὰ τὴ γνώμη του μὲ τὴ χρονολογία συγγραφῆς τοῦ Ἐρωτοκρίτου.

Οἱ δύο Βιτζέντζοι δὲν ἀναφέρονται καθόλου στὴ διαθήκη τοῦ θείου των Ἀνδρέα, ὡστόσο δὲ θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ συμπεράνη γι' αὐτὸ ὅτι δὲν εἶχαν γεννηθῆ ἢ ὅτι δὲ ζοῦσαν¹³, ἀφοῦ ὁ Ἀνδρέας δὲ μιλεῖ οὔτε γιὰ τὸ νοτάριο, πού, ὅπως ξέρομε, πέθανε τὸ 1636. Ἄλλωστε ἀπὸ τοὺς συγγενεῖς τοῦ Ἀνδρέα μνημονεύονται στὴ διαθήκη κυρίως οἱ ἀδελφοὶ του¹⁴, τὰ παιδιά τῶν ἀδελφῶν του¹⁵, οἱ δύο κόρες τοῦ Vincenzo¹⁶ καὶ ὁ ἐγγονὸς τοῦ Cavalliere, Zuanne Francesco ἢ Franceschetto. Ἀπὸ τοὺς μακρινοὺς συγγενεῖς, ἐξαδέλφους καὶ παιδιά ἐξαδέλφων, ἀναφέρονται μερικοὶ συμπτωματικά, ὅπως ὁ Zuanne Bernardo, ἀδελφὸς ἑνὸς ἀπὸ τοὺς δύο Βιτζέντζους τῆς 11ης γενεᾶς, (αὐτ. 409). Ἡ πραγματικὴ δυσκολία γιὰ τὴν παραδοχὴ ἑνὸς ἀπὸ τοὺς δύο Βιτζέντζους τῆς 11ης γενεᾶς ὡς ποιητῆ τοῦ Ἐρωτοκρίτου εἶναι ἄλλη: τὸ ὅτι πιθανώτατα γεννήθηκαν στὸ Κάστρο καὶ ὄχι στὴ Σητεία, ἀφοῦ τοῦ ἑνὸς ὁ πάππος καὶ τοῦ ἄλλου ὁ θεῖος — ἴσως λοιπὸν καὶ ὁ πατέρας—βρίσκονται ἤδη ἐγκαταστημένοι σ' αὐτό.

Εἶναι πιθανὸ ὅτι καὶ στὴ 12η γενεὰ πού δὲ σημειώνεται πλήρως στὸ γενεαλογικὸ δένδρο Barbaro - Σπανάκη καὶ πού θὰ γεννήθηκε στὰ πρῶτα δέκα πέντε χρόνια τοῦ 13' αἰῶνα ὑπῆρχαν Βιτζέντζοι Κορνάροι. Ὡστόσο νομίζω ὅτι, ἂν δεχθοῦμε ὅτι ὁ ποιητὴς ἀνήκει στὴ βενετοκρατικὴ οἰκογένεια, εἶναι περιττὸ νὰ τὸν ζητήσωμε πέρα ἀπὸ τὴν

¹²⁾ Ὁ Γιάνναρης, ἔ. ἀ. σ. 26 βασιζεται στὸ γάμο τοῦ πρωτεξαδέλφου τοῦ ἑνὸς Φραγκίσκου, πού ἐγινε στὰ 1598. Ὁ πανάκης γράφει στὸ δένδρο 1578.

¹³⁾ Ἄς προστεθῆ ὅτι ὁ ἀδελφὸς τοῦ δεύτερου Βιτζέντζου τῆς 11 γενεᾶς Zuanne Bernardo ἀποκτῆ παιδιά στὰ 1605 καὶ στὰ 1611. Εἶναι πολὺ ἀπίθανο λοιπὸν ὁ ἀδελφὸς του νὰ μὴν εἶχε γεννηθῆ στὰ 1611 πού γράφεται ἡ διαθήκη.

¹⁴⁾ Zuanne Francesco ἢ Cavalliere (συχνά), Piero (Διαθ. 425), καὶ Vincenzo (συχνά). Μόλις μιὰ φορὰ ἀναφέρεται ὁ Benetto, (αὐτ. σελ. 400).

¹⁵⁾ Ὁ Bernardin, (οὐτ. σ. 423, 452) γιὸς τοῦ Cavalliere. Ἐνας ἄλλος γιὸς τοῦ Cavalliere, ὁ Giacomo, ἀναφέρεται ὡς μακαρίτης (αὐτ. σ. 422 - 3), καὶ ὁ Ἀνδρέας δὲν ἀναφέρεται καθόλου.

¹⁶⁾ Ὁ Σπανάκης τίς ἔχει συμπεριλάβει στὸ δένδρο, ἂν καὶ αὐτὸ δὲ συνηθίζεται. Ἄς σημειωθῆ ἐδῶ ὅτι ἡ χρονολογία γέννησης τοῦ Cavalliere εἶναι βέβαια 1545, ὅπως στὸ Γιάνναρη, καὶ ὄχι 1454, πού εἶναι, ἴσως, τυπογραφικὸ λάθος.

11η γενεά, κι αὐτὸ γιατί θὰ ἦταν πολὺ νέος στὰ 1635, ὅποτε εἶχε γίνει ἡ Θυσία, ἔργο χωρὶς ἄλλο τοῦ ἴδιου ποιητῆ.

Στὰ 1611, τὸ χρόνο, πὺν γράφεται ἡ διαθήκη, ὁ Βιτζέντζος θὰ ἦταν τὸ λιγώτερο σαράντα χρόνων, ἴσως ὅμως ὄχι περισσότερο ἀπὸ σαρανταπέντε. Αὐτὸ μᾶς τὰ λέει ἡ ἴδια ἡ διαθήκη: «πρὶν ἀπὸ πολλὰ χρόνια» (*già molti anni*) τοῦ πούλησε ὁ Ἀνδρέας κτήματα, (αὐτ. σ. 412). Ἔχει δυὸ κόρες καὶ ἡ μία εἶναι παντρεμένη πρὶν ἀπὸ λίγο καιρὸ, ἀφοῦ ὁ θεῖος της ὁ Ἀνδρέας δὲν ἔχει ἀκόμα πληρώσει τὸ μερίδιο τῆς προίκας, πὺν τῆς ἔταξε (αὐτ. σ. 410). Εἶναι πάντως, φαίνεται, ὁ μικρότερος ἀπὸ τοὺς ἀδελφούς. Ὁ Zuanne Francesco ἔχει καὶ ἑγγονὸ (τὸ Franceschetto).

Ἡ ἰδέα ἐνὸς Κορνάρου σαράντα ἢ σαρανταπέντε χρόνων στὰ 1611 μᾶς παραξενεύει, γιατί συνηθίσαμε νὰ τοποθετοῦμε τὴ συγγραφὴ τοῦ Ἐρωτοκρίτου ἀργότερα, λίγο πρὶν ἀπὸ τὸν Κρητικὸ Πόλεμο, ἢ καὶ στὸν καιρὸ τοῦ πολέμου¹⁷. Τὰ ἐπιχειρήματα τῆς ὀψιμῆς χρονολόγησης εἶναι: Ἡ μαρτυρία τοῦ πρώτου ἐκδότη ὅτι τὸ ἔργο διαδόθηκε στὴ Ζάκυνθο ἀπὸ τοὺς Κρητικὸς πρόσφυγες, πὺν κατέφυγαν ἐκεῖ στὰ 1669. Ὅτι δὲν τυπώθηκε πρὶν ἀπὸ τὴν ἄλωση τῆς Κρήτης παρὰ μόνο στὰ 1713. Ὅτι τὸ ἀγνοεῖ ὁ Μαρίνος Τζάνε Μπουνιαλῆς «ὁ γράφας τὸν Κρητικὸν Πόλεμον ἀπὸ τοῦ 1646 - 1670». Ὅτι οἱ συγγραφεῖς τοῦ Ζήνωνος, τοῦ Στάθη καὶ τοῦ Γύπαρη δὲν φαίνονται ἐπηρεασμένοι ἀπὸ τὸν Ἐρωτόκριτο. Ὅτι ὁ ποιητῆς ἀποφεύγει νὰ μιλήσῃ γιὰ Τούρκους καὶ Βενετούς. (Ἡ ἀποσιώπηση ὀφείλεται κατὰ τὸν Ξανθοῦδιδη στὴν ἐπιθυμία τοῦ ποιητῆ νὰ μὴν προκαλέσῃ τὴν ὀργὴ τῶν νέων κατακτητῶν). Ὁ συμβολισμὸς τέλος τοῦ Κρητικοῦ Πολέμου στὴ μονομαχία Καραμανίτη καὶ Κρητικοῦ.

Στὰ ἐπιχειρήματα αὐτὰ μπορεῖ κανεὶς ν' ἀντιτάξῃ: ἡ μεγαλύτερη διάδοση, πὺν πῆρε τὸ ποίημα μὲ τὴ μετοίκηση τῶν Κρητικῶν στὴ Ζάκυνθο, δὲν σημαίνει ὅτι πρὶν ἦταν ἐντελῶς ἀγνωστο καὶ ἀνύπνοκτο. Ὁ ἴδιος ὁ πρῶτος ἐκδότης τὸ ὀνομάζει «ποίημα παλαιόν». Ξέρομε σήμερα ὅτι καὶ ἄλλα κρητικὰ ἔργα, κι ἀπὸ τὰ πιὸ ἀγαπητά, ἀργησαν πολὺ νὰ τυπωθοῦν. Ἡ Θυσία, πὺν ἦταν γραμμένη στὰ 1635, τυπώθηκε γιὰ πρώτη φορὰ ὕστερα ἀπὸ ἑξῆντα χρόνια, στὰ τέλη τοῦ ΙΖ' αἰῶνα (1696)¹⁸. Ἦταν φυσικὸ νὰ καθυστερήσῃ καὶ ἡ ἐντυπὴ ἐκδοσὴ

¹⁷) Ξανθοῦδιδης, Ἐρωτ. σ. LIX, LX, LXXIII - IV, Λ. Πολίτης, Ἀνατύπωση, σ. 22 ἐξ., Σεφέρης, Ἐρωτόκριτος, σελ. 13 Ὁ Λ. Πολίτης, αὐτ., τοποθετεῖ τὰ ὄρια συγγραφῆς στὰ 1640 - 1660 ἢ 1665.

¹⁸) Ὁ Ξανθοῦδιδης, Ἐρωτ. LX, λέει ὅτι ἡ «Θυσία» τυπώθηκε πρὶν ἀπὸ τὸ 1645, σύμφωνα μὲ τὶς ἀντιλήψεις, πὺν ἐπικρατοῦσαν τότε. Ἀλλὰ πβ. Γ. Μέγα, Ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ 1954 σ. 147.

τοῦ πολὺ μακρότερου Ἐρωτοκρίτου. Ἡ ἔντυπη ἔκδοση δὲν πρέπει λοιπὸν νὰ θεωρεῖται ἀναγκαστικὸ καὶ ἄμεσο ἐπακόλουθο τῆς συγγραφῆς καὶ τῆς διάδοσης ἑνὸς ἔργου. Τὰ ἔργα τοῦ Ἀχέλη καὶ τοῦ Τρωίλου τυπώθηκαν νωρὶς μόνο γιατί ἐνδιαφέρθησαν γι' αὐτὸ οἱ ἴδιοι οἱ ποιητές. Φαίνεται ὅτι γιὰ τὴν πρώτη ἔκδοση τοῦ Ἐρωτοκρίτου οἱ τυπογράφοι τῆς Βενετίας παρακινήθηκαν ἀπὸ τὴ βενετικὴ κατοχὴ τῆς Πελοποννήσου (1687 - 1715), πὺ εὐκόλυνε τὴ διάδοση τοῦ ἔργου ἐκεῖ: «ἐπαινεῖται καὶ τιμᾶται εἰς τὰς νήσους τοῦ Ἀδριακοῦ καὶ εἰς τὴν Πελοπόννησον», λέει ὁ ἐκδότης (Ἐρωτ. σ. ΧΧΙΙΙ). Ὅσο γιὰ τὸ Μαρίνο Τζάνε Μπουνιαλῆ, ἔχω ἐκθέσει ἄλλοῦ διεξοδικὰ γιὰ ποιὸς λόγους δὲ μπορεῖ νὰ βοηθήσῃ στὴ χρονολόγησιν τοῦ Ἐρωτοκρίτου. (Ὁ Μπουνιαλῆς ἄρχισε νὰ γράφῃ τὸν Κρητικὸ Πόλεμο ὕστερα ἀπὸ τὸ 1669, ἄρα μετὰ τὴν συγγραφὴν τοῦ Ἐρωτοκρίτου, Κρητικὰ Χρονικά, Η' σ. 257 ἐξ.). Ὑπέδειξα καὶ πιθανὲς ἐπιδράσεις τοῦ Ἐρωτοκρίτου στὸ Γύπαρη, τὸ Στάθη, τὸ Φορτουναῖο καὶ τὸν Κρητικὸ Πόλεμο (Αὐτ., σ. 254 ἐξ.). Στὰ παράλληλα χωρία τοῦ Ἐρωτοκρίτου - Φορτουναῖου ἄς προστεθῆ καὶ τὸ ἀκόλουθο.

Ἐρωτ. Β 380: *κι ὄλοι τοῖ μυριορέγουνται κεῖνοι πὺ τοῖ θωροῦσι.*

Φορτ. Δ 372: *κι ὄλοι τὸ προσερέγουνται ὄσοι κι ἄν τὸ θωροῦσι.*

Ἡ ἀποσιώπησιν τέλος τῶν Βενετῶν καὶ τῶν Τούρκων στὸν Ἐρωτόκριτο καὶ ἡ τοποθέτησιν τῶν περιγραφομένων ἀπὸ τὸν ποιητὴ στὴν ἀρχαιότητα εἶναι ἄσχετη ἀπὸ κάθε εἶδους σκοπιμότητα, σύμφωνη μὲ τὸ γενικὰ ἰδανικὸ χαρακτῆρα τοῦ ἔργου καὶ μὲ τὶς ἀρχαϊστικὲς τάσεις τῆς Ἀναγέννησιν (Κρητ. Χρον. Γ', σ. 363, σ. 386). Ἡ συμβολικὴ μονομαχία τοῦ Κρητικοῦ μὲ τὸν Κυραμανίτη μπορεῖ νὰ ἐξηγηθῆ ἀπὸ τὸ μῖσος πὺ ἐνιωθε καὶ πρὶν ἀπὸ τὸν Κρητικὸ Πόλεμο ὁ ἀστικὸς πληθυσμὸς τῆς Κρήτις ἐναντίον τῶν Τούρκων. (Τὸ μῖσος αὐτὸ μαρτυρεῖται ἀπὸ πολλὰς πηγὰς). Τὸ θέμα τῆς μονομαχίας τοῦ χριστιανοῦ μὲ τὸν ἄπιστο ἄπαντᾶ καὶ στὴ δυτικὴ ποίησιν. Τὸ μοτίβο βασίζεται γενικὰ στὴν ἀντίθεση μεταξὺ χριστιανῶν καὶ μουσουλμάνων καὶ δὲν ἀποτελεῖ ὑπαινιγμὸ σὲ συγκεκριμένα γεγονότα.

Μιὰ ἐνδειξη τῆς ὑψηλῆς χρονολόγησιν τοῦ Ἐρωτοκρίτου εἶναι ὁ τρόπος, μὲ τὸν ὁποῖο σχηματίζεται ὁ μέλλων στὸ ἔργο. Γιὰ νὰ σχηματίσῃ τὸ μέλλοντα ὁ ποιητὴς τοῦ Φορτουναῖου, πὺ γράφει λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ Μάιο τοῦ 1666 (Morgan, Κρητ. Χρον., Η', σ. 63), μεταχειρίζεται πολὺ συχνὰ τὸ *θά*, ὅπως γίνεται στὴ σημερινὴ κοινὴ νεοελληνικὴ. Στὸν Ἐρωτόκριτο τὸ *θά* εἶναι πολὺ σπάνιο. Ἐπικρατοῦν ἐκεῖ ἄλλοι ἀρχαϊκώτεροι τρόποι, ὅπως τὸ *θέλω* μὲ ἀπαρέμφατο, *θὲ νά*, ἢ καὶ μόνο *νά* (Ἐρωτ. σ. 466)¹⁹. Ἡ διαφορὰ δὲν ἐξηγεῖται ἄν δὲν παραδε-

¹⁹) Παραδείγματα τῆς χρήσιν τοῦ *νά* ἀντὶ *θά*, πὺ ὁ Χατζιδάκης

χθοῦμε ὅτι τοῦλάχιστον μία γενεὰ χωρίζει τὸ ἓνα ἔργο ἀπὸ τὸ ἄλλο.

Ἄλλὰ τὸ πιὸ ἰσχυρὸ ἐπιχείρημα ἐναντίον τῆς χαμηλῆς χρονολόγη-
σης τοῦ Ἑρωτοκρίτου εἶναι ἡ μαρτυρία τοῦ ἴδιου τοῦ ποιητῆ. Ὁ
Κορνάρος δηλώνει στὸν ἐπίλογο τοῦ ἔργου ὅτι ἔγραψε σ τ ἡ Σ η τ ε ῖ α,
κι αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἔγραψε π ρ ῖ ν ἀπὸ τὸν Κρητικὸ Πόλεμο. Ἡ
Σητεία ἐγκαταλείφθηκε ἀπὸ τοὺς Βενετοὺς ὄχι στὰ 1646, ὅπως λέγει ὁ
Ξανθουδίδης (Ἑρωτοκρ. σ. L, σημ. 1), ἀλλὰ στὰ 1651. (Armao, In
giro per il mar Egeo con Vincenzo Coronelli, 1951, σ. 228. Πρβ.
Gerola, Candia all'epoca veneziana, Rassegna Intern. anno II
VII, σ. 338). Ὁ Garzoni στὴν ἐκθέσή του (Ξηρουχάκης, Ἡ βενετο-
κρατουμένη Ἀνατολή, σ. 253) βεβαιώνει ὅτι ἡ πολιτεία μετὰ τὴν κα-
ταστροφή της ἀπὸ τὸ Βαρβαρόσσα στὰ 1538 δὲν ἀνοικοδομήθηκε: *Fù
distrutta da Barbarossa nè più riedificata*. Ὁ Ξανθουδίδης (Ἑρωτ.
σ. L, σημ. 1) πρόσεξε τὴν ἀντίφαση τῆς μαρτυρίας αὐτῆς — ποὺ τὴν
παραδέχεται ὁ Γιάνναρης — πρὸς τὰ βενετικά γεωγραφικὰ βιβλία τοῦ
ΙΖ' αἰῶνα, ὅπου ἡ Σητεία σημειώνεται ὡς ὑπάρχουσα. Χωρὶς ἄλλο οἱ
στρατιωτικὲς ἐγκαταστάσεις καὶ μερικὰ σπίτια θ' ἀνοικοδομήθηκαν,
ἀλλὰ ἡ κατηγορηματικὴ δήλωση τοῦ Garzoni πρέπει νὰ μᾶς πείσῃ ὅτι
ἡ Σητεία δὲν ἦταν ἄξιο μνείας ἀστικὸ κέντρο, ὡς τὰ 1584, ὅποτε γρά-
φτηκε ἡ ἐκθεση, κ' ἴσως καὶ ἀργότερα. Στὸν κατάλογο τοῦ χρονικοῦ
Trivani οἱ εὐγενεῖς τῆς Σητείας δὲν μνημονεύονται χωριστά, παρὰ μα-
ζὶ μὲ τοῦ Κάστρου. Εἶναι πιθανώτερο λοιπὸν ὅτι ὁ ποιητὴς λέγοντας
Σητεία ἐννοεῖ τὴν περιοχὴ καὶ ὄχι εἰδικὰ τὴν πολιτεία. Οἱ περιοχὲς
τῶν πόλεων (*territorii*) ὀνομάζονται ἀπὸ τὶς πόλεις στὴν ἐπίσημη βε-
νετικὴ ὀρολογία καὶ τὸ ἴδιο γίνεται καὶ σήμερα στὴν κοινὴ συνήθεια.
(Ἡ κυρίως Σητεία λέγεται «Λιμάνι τῆς Στείας»). Πράγματι ὁ Gar-
zoni βεβαιώνει ὅτι οἱ λίγοι εὐγενεῖς τῆς Σητείας, Βενετοὶ καὶ Κρητι-
κοί, κατοικοῦν συνήθως στὰ χωριὰ *abitano più volentieri alli ca-
sali* (ἐνθ' ἄνωτ.). Ἡ Σητεία καὶ ἡ περιοχὴ βρισκόταν ὅπως εἶπαμε
στὰ χέρια τῶν Βενετῶν ὡς τὰ 1651, ἀλλ' εἶναι πιθανὸν ὅτι ἀμέσως
μετὰ τὴν ἀπόβαση τῶν Τούρκων στὴν Κρήτη (Ἰούνιος 1645) καὶ τὶς
πρῶτες μεγάλες ἐπιτυχίες των (τὸν Αὐγούστου 1645 κυριεύονται τὰ Χα-
νια καὶ τὸ Σεπτέμβριον 1646 τὸ Ρέθυμνο), οἱ εὐγενεῖς κατέφυγαν στὸ
ἀσφαλέστερο Κάστρο κ' ἔμεινε στὴ Σητεία μόνο ἡ φρουρά. Σ' αὐτὴ
τὴν ἐποχὴ σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τοῦ ποιητῆ, ὁ Ἑρωτόκριτος ἦταν
ἤδη γραμμένος. Τὴ χρονολόγησι τοῦ Ἑρωτοκρίτου πρὶν ἀπὸ τὴν ἔναρ-
ξιν τοῦ Κρητικοῦ Πολέμου ὑποστήριξεν ὁ Γ. Ζώρας (Ν. Ἑστία, 22,

(Ἑρωτόκρ. σ. 458 ἐξ.) δὲν τὴ μνημονεύει, βλ. Β 1596, κ. ἀ. πβ. Διγενῆ Ἑ-
σχωρ. στ. 872.

1937, σ. 1614) κ' ἐγὼ (Κρητικὴ Ἀνθολογία, 1954, σ. 76). Ὁ Ε. Κριαρᾶς τοποθετεῖ τὸν Ἐρωτόκριτο πρὶν ἀπὸ τὴ Θυσία καὶ ἀκριβέστερα πρὶν ἀπὸ τὸ 1635 (Κρητ. Χρον. Α', 1947 σ. 233).

Ἐνας ἄνθρωπος, ποὺ ἦταν σαράντα περίπου χρόνων στὰ 1611, μπορεῖ νὰ ἔγραψε λίγο πρὶν ἢ λίγο ἀργότερα τὴ Θυσία καὶ ν' ἄρχισε ὕστερα ἀπ' αὐτὴ τὸν Ἐρωτόκριτο. Ὅτι καὶ τὰ δύο ἔργα γράφτηκαν ἀπὸ ὄριμο ἄντρα εἶναι βέβαιο. Ἄς σημειωθῆ ὅτι οἱ νεώτερες ἔρευνες τοποθετοῦν τὴ Θυσία, στὰ 1610 - 1630, (Γ. Μέγας, Ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ, σ. 67) ἂν ταυτίσωμε τὸν ποιητὴ τῆς Θυσίας μὲ τὸ Βιτζέντζο Κορνάρο, ποὺ προτείνει ὁ κ. Σπανάκης, πρέπει, νομίζω, ν' ἀποκλείσωμε τὴν πιθανότητα νὰ εἶναι τὸ 1635 ὁ χρόνος συγγραφῆς τῆς Θυσίας, ἐφ' ὅσον δεχόμεστε τὴν προτεραιότητά της. Γιατὶ ὁ ποιητὴς θὰ ἦταν πολὺ μεγάλος τότε (γύρω στὰ ἑξήντα πέντε) γιὰ νὰ γράψῃ τὸν Ἐρωτόκριτο. ἂν δεχθοῦμε τὸ 1635 ὡς τὸ χρόνο συγγραφῆς τῆς Θυσίας, τότε ὁ Ἐρωτόκριτος πρέπει νὰ γράφτηκε πρὶν ἀπ' αὐτήν. Ἡ ἄποψη τοῦ Ε. Κριαρᾶ κερδίζει ἐδῶ ἓνα ἐπιχείρημα. Ἡ συγγραφὴ τοῦ Ἐρωτοκρίτου ἔρχεται νὰ συμπληρώσῃ τὸ κενὸ μεταξὺ τῆς διαθήκης (1611) καὶ τῆς συγγραφῆς τῆς Θυσίας (1635). Τίποτε ὅμως δὲν ἀποκλείει νὰ εἶναι τὸ 1635 χρονολογία τοῦ ἀντιγράφου τῆς Θυσίας καὶ ὄχι τοῦ ἔργου, ὁπότε καὶ ὁ Ἐρωτόκριτος καὶ ἡ Θυσία θὰ πέφτουν στὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ αἰῶνα ἄσχετα ἀπὸ προτεραιότητα. Κλίνω πρὸς τὴν ἄποψη αὐτή, γιατί νομίζω ἀπίθανο ὅτι ὁ ἀντιγραφέας τῆς Θυσίας θὰ ἤξερε καὶ θὰ ἐνδιαφερόταν νὰ δηλώσῃ τὸ χρόνο συγγραφῆς τοῦ ἔργου, τὴ στιγμή ποὺ δὲν ξέρεי ἢ δὲ σπουδαιολογεῖ τὸ ὄνομα τοῦ ποιητῆ.

Ἴσως παρατηρηθῆ ὅτι ὁ Ἀνδρέας Κορνάρος δὲν ἀναφέρει καθόλου στὴ διαθήκη του τὸ Βιτζέντζον ὡς ποιητὴ. Ἀλλὰ δὲν μνημονεύει οὔτε τίς δικές του λογοτεχνικὲς ἀσχολίες, ἐνῶ ξέρομε ὅτι ἔγραφε καὶ θὰ ἦταν φυσικὸ νὰ προνοῆ στὴ διαθήκη γιὰ τὴν τύχη τῶν χειρογράφων του. Ἄλλωστε δὲν ἀποκλείεται νὰ μὴν εἶχαν ἀκόμη φανερωθῆ οἱ μεγάλες ποιητικὲς ἱκανότητες τοῦ Βιτζέντζου καὶ νὰ μὴν εἶχε γράψῃ οὔτε τὴ Θυσία. Εἶναι πάντως ἀξιοσημεῖωτο ὅτι ἀπὸ τοὺς ἀδελφούς του στὸν Βιτζέντζο μόνο κληροδοτεῖ ὁ Ἀνδρέας βιβλία. Αὐτὸ δείχνει κάποια ξεχωριστὴ κλίση στὰ γράμματα.

Ἀπὸ τὸν ἐπίλογο τοῦ Ἐρωτοκρίτου μαθαίνομε ὅτι τὸ ἔργο γράφτηκε στὴ Σητεία, τοῦτο ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι ὁ ποιητὴς ἔγραψε πρὶν ἐγκατασταθῆ στὸ Κάστρο. Ἡ σειρὰ μὲ τὴν ὁποῖαν ἀναφέρονται τὰ γεγονότα στὸν ἐπίλογο μπορεῖ νὰ μὴν ἀνταποκρίνεται στὴν πραγματικὴ χρονολογικὴ τάξη: εἶναι μάλιστα ἀπίθανο ὅτι ὁ ποιητὴς ἔγραψε τὸν Ἐρωτόκριτο πρὶν παντρευθῆ! Πιο λογικὸ φαίνεται νὰ ὑποθέσωμε ὅτι νέος ἐγκαταστάθηκε μὲ τ' ἀδέλφια του στὸ Κάστρο καὶ παν-

τρεύτηκε ἐκεῖ, (ἴσως ἡ φράση «σὰν ἀρμηνεύ' ἢ φύση» δείχνει νεανικὴ ἡλικία) καὶ γυρίζοντας γιὰ ἓνα διάστημα στὴ Σητεία ἔγραψε τὸν Ἐρωτόκριτο στὶς τιμαριωτικὲς «βίλλες» τῆς οἰκογένειας.

Συνοψίζοντας τὰ παραπάνω μποροῦμε νὰ καταλήξωμε στὰ ἑξῆς: ἀποκλείονται ἀπὸ τοὺς πιθανοὺς ποιητὲς τοῦ Ἐρωτοκρίτου ὁ Βιτζέντζος Κορνάρου τοῦ ΙΕ' αἰῶνα, καὶ ὁ τοῦ 1561 λόγῳ τῆς ἐποχῆς των, ἀπίθανος εἶναι ὁ ἱερωμένος γιὰ τὴν ἰδιότητά του καὶ ὁ νοτάριος γιὰ τὶς γραμματικὲς γνώσεις του. Ἀπίθανοι εἶναι καὶ οἱ δυὸ Βιτζέντζοι Κορνάρου τῆς 11ης γενεᾶς, γιὰτὶ δὲν ξέρομε γι' αὐτοὺς τίποτε καὶ γιὰτί, ὅπως φαίνεται, δὲν γεννήθηκαν στὴ Σητεία. Μόνο γιὰ τὸν ἀδελφὸ τοῦ Ἀνδρέα τὰ στοιχεῖα τοῦ ἐπιλόγου τοῦ Ἐρωτοκρίτου εἶναι βέβαια ἢ πιθανὰ (γέννηση στὴ Σητεία, γάμος στὸ Κάστρο, μόρφωση). Ἄς σημειωθῆ ὅτι μὲ τὸ Βιτζέντζο Κορνάρου αὐτὸ ταυτίζεται πιθανώτατα ἓνας ὁμώνυμος, πρὸ ἀπαντᾶ σὲ ἔγγραφο τοῦ 1625 στὸ Κάστρο σύμφωνα μὲ ἰδιωτικὴ ἀνακοίνωση τοῦ G. Morgan. Ὡς πρὸς τὴ χρονολογία τοῦ θανάτου τοῦ Βιτζέντζου τῆς διαθήκης ἄς σημειωθῆ τοῦτο: Γιὰ τὸν ἀδελφὸ του Cavalliere ξέρομε ὅτι πέθανε στὰ 1622. Πότε πέθαναν οἱ ἄλλοι ἀδελφοὶ μᾶς εἶναι ἄγνωστο. Ὁ Βιτζέντζος, ὡς νεώτερος, μπορεῖ νὰ πέθανε ἀρκετὰ χρόνια μετὰ τὸν Cavalliere. Καὶ ὁ Ἀνδρέας ὁ ἴδιος ἔζησε μετὰ τὸ 1611, ὅπως δείχνει ὁ κ. Σπανάκης (Διαθ. σ. 466). Τὸν Βιτζέντζο τοποθετεῖ στὴν περίοδο 1570 - 1640 (αὐτ. σ. 386).

Ἡ πιθανότητα νὰ ἀνήκῃ ὁ ποιητὴς τοῦ Ἐρωτοκρίτου στὴ βενετοκρατικὴ οἰκογένεια τῶν Κορνάρων ἀυξάνεται μὲ τὴ δημοσίευση τῆς διαθήκης τοῦ Ἀνδρέα, γιὰτὶ γίνεται φανερὸ ὅτι οἱ Κορνάρου τῆς Κρήτης δὲν ἦσαν λιγώτερο ἐξελληνισμένοι στὴ γλῶσσα, οὔτε λιγώτερο ἀνεξίθρησκοι στὸ δόγμα, ἀπ' ὅτι ἦσαν οἱ ἄλλες βενετοκρατικὲς οἰκογένειες. Ἀντίθετα ἡ διαθήκη ἐπικυρώνει ὅσα ξέραμε ὡς σήμερα γιὰ τὸν ἐξελληνισμό τοῦ βενετικοῦ στοιχείου στὴ Κρήτη. Ὁ Ἀνδρέας Κορνάρου, ὅπως παρατηρεῖ ὁ κ. Σπανάκης, γνωρίζει τέλεια τὴν ἑλληνικὴ. Χρησιμοποιεῖ συχνὰ ἑλληνικὲς ὀνομασίες ἢ κρητικὸς καὶ βυζαντινοὺς τύπους ἰταλικῶν λέξεων γιὰ νὰ γίνῃ σαφέστερος στὸ περιβάλλον του, (βέργες, μοιρολοήτρες, λιόφυτο, λογάδο, σφαλιστάρη, στρωμάτσο, κουράτορας μετοχάρης, κ. ἄ.).

Ἄλλωστε εἶναι ζήτημα ἂν ὑπῆρχε βενετοκρατικὴ οἰκογένεια πρὸ νὰ μὴν εἶχε ἐξελληνισθῆ γλωσσικὰ καὶ πρέπει νὰ θεωρεῖται ἐντελῶς ἀποδειγμένο ὅτι μητρικὴ γλῶσσα τῶν βενετοκρατικῶν ἦσαν ἀποκλειστικῶς τὰ ἑλληνικά. Ὁ Morosini (1629, Μνημεῖα, II, σελ. 50) γράφει: *Fu tacitamente permesso a' soldati il poter alcuni di loro far qualche mestiero di sarto, di barbiere, di calegaro, di fornaro, d' insegnar la lingua italiana a' figliuoli di gentijni et cose simili.*

Δηλοδὴ ἀνάμεσα στὰ ἐπαγγέλματα ποὺ μποροῦσαν σιωπηρὰ νὰ ἐξα-
σκοῦν οἱ στρατιῶτες (πρόκειται γιὰ τὴ *milizia*, μισθοφορικὸ ἰταλικὸ
στρατιό, ποὺ ὑπηρετοῦσε στὴν Κρήτη), ἦταν καὶ τὸ νὰ διδάσκουν ἰτα-
λικά σὲ παιδιὰ εὐγενῶν. Πρόκειται γιὰ τοὺς «Βενετοὺς εὐγενεῖς», γιὰ
τὶ στὶς ἐκθέσεις οἱ ὄροι *gentiluomini, nobili, cavalieri* χρησιμοποι-
οῦνται μὲ τὴν ἔννοια τῆς κύριας εὐγένειας, τῆς *nobiltà Veneta*. (Οἱ
Ἕλληνες εὐγενεῖς λέγονται *archontoromei*). Ὁ ἐξελληνισμὸς τῶν Βε-
νετῶν εὐγενῶν ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ ἄλλες πηγές. Οἱ προβλεπτές,
ποὺ ἐσιέλλονταν ἀπὸ τὴ Βενετία στὴν Κρήτη, γνήσιοι Βενετοὶ καὶ μι-
σαλλόδοξοι, γρήγορα παρατηροῦσαν ὅτι οἱ παλαιοὶ συμπατριῶτες των,
ποὺ ζοῦσαν αἰῶνες στὸ νησί, εἶχαν ἐξελληνισθῆ. «*Li nobili, Cretensi
et Veneti, λέγει ὁ Garzoni, hanno la loro origine d' Italia, ma
tanto invecchiata che essi ancora si possono nominare
Greci* (Ξηρουχάκης, Ἡ βενετοκρατουμένη Ἀνατολή, σ. 251). *Greci*
σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι δὲν σημαίνει ὀρθόδοξοι — ἀφοῦ ὅπως ξέρομε
ὄλοι σχεδὸν οἱ «Βενετοὶ εὐγενεῖς» ἦσαν καθολικοὶ — παρὰ Ἕλληνες.

Στὴ διαθήκη τοῦ Ἀνδρέα φαίνεται καθαρὰ ἡ ἀνεξιθρησκεία τῶν
Κορνάρων καὶ ὁ στενὸς φιλικὸς δεσμὸς των μὲ τοὺς Γραικοὺς. Τὸ
πρῶτο πρόσωπο, ποὺ θυμᾶται ὁ Ἀνδρέας, εἶναι ἕνας ὀρθόδοξος Ἕλλη-
νας ἱερομόναχος (*geromonacho*) ὁ Μελέτιος Βλαστός, ὁ γνωστὸς δι-
δάσκαλος τῆς Σχολῆς τῶν Σιναϊτῶν. Ὁ *Giana Moroni* (ὁ Ἰωάννης
Μορζῆνος;) καὶ ὁ *papa Leo Christofforo* ὀρθόδοξοι ἱερεῖς, — οἱ καθο-
λικοὶ λέγονται *sacerdoti* καὶ *padri* — εἶναι κουμπάροι του (σ. 391).
Ἕνας ἄλλος ὀρθόδοξος ἱερέας ὁ Τζώριζης Χριστιανόπουλος εἶναι
φιλιότσος του (Διαθ. σ. 407). Αὐτὸ δείχνει ἀμοιβαία ἀνοχὴ τῶν δυὸ
δογμάτων. Ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ ἔθιμα ξένο γιὰ τὸν Ἀνδρέα φαίνεται μό-
νο τὸ μοιρολόϊ. Δὲ θέλει νὰ τὸν μοιρολογήσουν, ὅταν πεθάνῃ. Ἀλλὰ ἡ
ἄποψη αὐτὴ μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ γενικώτερα χριστιανικὴ. Ὁ Ἀνδρέας
ἀφήνει κληροδοτήματα ὄχι μόνο σὲ λατινικὰ μοναστήρια, παρὰ καὶ σὲ
ὀρθόδοξα, ὅπως στὴν Ἀγκάραθο καὶ τὸν Ἅγιο Νικόλαο τὸ Χωστό, καὶ
σὲ πολλοὺς ὀρθόδοξους μοναχοὺς καὶ ἱερεῖς γιὰ νὰ κάνουν λειτουργίες
γιὰ τὴν ψυχὴ του (Διαθ. σ. 391). Αὐτὰ διαψεύδουν τὴν ἄποψη τοῦ Ξαν-
θουδίδη (Ἐρωτόκρ. σ. L, XV) ὅτι οἱ Κορνάροι τῆς Κρήτης «οὐδαμῶς
εἶχον ἀφομοιωθῆ πρὸς τὸ ἐγχώριον στοιχεῖον». Γιὰ τὴν οἰκογένεια
Τζέν τέλος, στὴν ὁποίαν ἀνῆκαν ἡ πρώτη καὶ ἡ δευτέρα σύζυγος τοῦ
Ἀνδρέα, σημειώνει ὁ κ. Σπανάκης (Διαθ. σ. 457) ὅτι ἦταν ὀρθόδοξη.

Σοβαρὴ δυσκολία γιὰ τὴν παραδοχὴ τοῦ βενετοκρητικοῦ Κορνάρου
ὡς ποιητῆ τοῦ Ἐρωτοκρίτου ἀποτελεῖ ὡστόσο ἡ ζωηρότατη ἑλληνικὴ
συνείδησι, ποὺ διαπνέει τὸ ἔργο καὶ ποὺ τόνισαν καὶ ἄλλοι, ὁ Γιάννα-
ρης, ὁ Ξανθουδίδης, καὶ ἐγὼ στὴν μελέτη μου «Ὁ χαρακτήρ τοῦ Ἐρωτο-

κρίτου». Ἡ ἑλληνικὴ πνοὴ τοῦ Ἐρωτοκρίτου ἐπιβάλλει νὰ δεχθοῦμε ὅτι ὁ ποιητὴς του δὲν ἦταν μόνο Ἑλληνας στὰ ἦθη καὶ στὴ γλῶσσα παρὰ καὶ στὴ συνείδηση. Ἡ ἑλληνικὴ συνείδηση τοῦ ποιητῆ, ἡ φανερὴ ἀγάπη γιὰ τὸν ἑλληνικὸ χῶρο, ἡ ἀπομάκρυνση κάθε στοιχείου δυτικοῦ δὲν ἐξηγεῖται εὐκόλα σ' ἓνα βενετοκρητικὸ εὐγενῆ. Πιὸ φυσικὰ θὰ περιμέναμε τὸν Κορνάρο ἀστό, ἢ *nobile Cretense*, καὶ ὀρθόδοξο.

Ἀλλὰ σκοπός μου δὲν εἶναι ν' ἀποδείξω ὅτι ὁ ποιητὴς τοῦ Ἐρωτοκρίτου ἀνήκει στὴν οἰκογένεια τῶν βενετοκρητικῶν Κορνάρων, παρὰ ὅτι δὲν ὑπάρχει ἀπόλυτα ἰσχυρὸς λόγος γιὰ ν' ἀποκλείεται ἡ δυνατότητα αὐτῆ, ὅπως ἔγινε ὡς σήμερα. Σκοπός μου ἦταν νὰ δείξω ὅτι οἱ ὡς τώρα κυριαρχοῦσες ἀπόψεις δὲν πρέπει νὰ θεωροῦνται ὀριστικές. Ἡ συγγένεια τοῦ ποιητῆ μὲ τὴν ἀρχοντικὴ οἰκογένεια ἀποκλείσθηκε ὄχι τόσο γιὰ τοὺς πραγματικοὺς λόγους, πὺ μποροῦν νὰ τὴν ἀποκλείουν, ὅσο ἀπὸ ἀτελεῖ γνῶση τοῦ βίου τῶν Κορνάρων καὶ τῆς κρητικῆς κοινωνίας τοῦ ΙΖ' αἰῶνα. Ἡ μελέτη αὐτῆ εἶναι μόνο μία ἀνασκόπηση τῶν ἀπόψεων γύρω ἀπὸ τὸ πρόσωπο τοῦ Βιτζέντζου Κορνάρου. Γιὰ νὰ καταλήξωμε σὲ ὀριστικὰ συμπεράσματα, χρειάζεται ἀκόμη ἔρευνα. Πάντως πρέπει νὰ εἴμαστε εὐγνώμονες πρὸς τὸν κ. Στέργιο Σπανάκη, ὄχι μόνο γιὰτὶ συνέβαλε τόσο στὴ γνῶση τῆς κρητικῆς ἱστορίας μὲ τὴν ἔκδοση τῶν «Μνημείων», ἀλλὰ καὶ γιὰτὶ, ἐκδίδοντας τὴ διαθήκη τοῦ Κορνάρου, προώθησε τὴν ἔρευνα γιὰ τὸ πρόσωπο τοῦ μεγάλου τέκνου τῆς Κρήτης²⁰.

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΑΛΕΞΙΟΥ

²⁰) Σημειῶνω ἐδῶ μερικὲς παρατηρήσεις σχετικὲς μὲ τὴ διαθήκη. Στὴ σελ. 439 ἀναφέρεται κάποιος *Zuane Zen Raudi*. Νομίζω ὅτι πρόκειται γιὰ ἑλληνικὸ παρανόμι *Ραβδῆς*. Τὸ ἴδιο πρόσωπο ἀναφέρεται ἄλλοῦ (σελ. 474, σημ. 156) *Zuane Zen detto Raudi* καὶ αὐτὸ δείχνει ὅτι πραγματικὰ πρόκειται γιὰ παρανόμι. Τὰ *πέρπυρα*, πὺ μνημονεύονται στὴ διαθήκη, δὲν εἶναι τὰ χρυσὰ βυζαντινὰ νομίσματα, ὅπως λέει ὁ κ. Σπανάκης, σελ. 459 σημ. 15, παρὰ ὑποδιαίρεσεις τοῦ βενετικοῦ δουκάτου, ὄχι μεγάλης ἀξίας. (Στὴ σελ. 445 ἀναφέρεται ὡς τιμὴ μιᾶς κουβέρτας 150 *πέρπυρα*). Ὁ ὄρος *γονικὸ* δὲ σημαίνει τὸ «ιδιόκτητο κτῆμα τοῦ γεωργοῦ» (σελ. 467), παρὰ τὴ μόνιμη καὶ κληρονομικὴ μίσθωση, ὅπως εἶπα καὶ ἄλλοῦ, μίσθωση δηλαδὴ πὺ ἀνανεώνεται γιὰ τὸν κληρονόμο τοῦ ἀρχικοῦ πάροικου - μισθωτῆ. Ὁ Ἀνδρέας ἀφήνει ἓνα ποσὸν γιὰ νὰ γίνουν λειτουργίες γιὰ τὶς ψυχὲς ἐκείνων «πὺ πέθαναν στὴ γαλέρα του, καὶ στὴ γαλέρα τοῦ ἀδελφοῦ του» (σελ. 399 - 400). Ὑποθέτω ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ ἐμπορικὰ ιδιόκτητα πλοῖα—οἱ τιμαριοῦχοι Κορνάροι δὲ φαίνεται νὰ εἶχαν σχέση μὲ τὴ θάλασσα—παρὰ γιὰ πολεμικὲς γαλέρες, πὺ εἶχαν κυβερνήσει οἱ Κορνάροι ὡς «σοπρακόμιτοι». Πβ. ἀνάλογη περίπτωση («ἡ τριήρης τοῦ Πασχαλίγου») σὲ ἐπιστολὴ τοῦ Γεωργίου Γρηγοροπούλου, Μ. Μανούσας, Ἐπετ. Μεσαιων. Ἀρχείου 5' 1957 σ. 196, σημ. 2.